

УДК 340.15.(100)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.2>

ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ВІРМЕНО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОГО КОНФЛІКТУ: ПРАВОМІРНІСТЬ ПАРАЛЕЛЕЙ З РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ ВІЙНОЮ ТА ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОВОЄННОЇ ДЕРЖАВИ

Бережна К.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського Національного Університету імені Олеся Гончара*

Беспаленков Р.О.,

*кандидат юридичних наук,
викладач кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського Національного Університету імені Олеся Гончара*

Слісаренко О.М.,

*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського Національного Університету імені Олеся Гончара*

Бережна К.В., Беспаленков Р.О., Слісаренко О.М. Шляхи розв'язання вірмено-азербайджанського конфлікту: правомірність паралелей з російсько-українською війною та вплив на формування концепції повоєнної держави.

Автори дослідили історико-правові витоки вірмено-азербайджанського конфлікту, які вони вбачають у недосконалому національно-територіальному ладі, запровадженому радянськими конституціями 1924, 1936, 1977 років. Аналізуються правові та неправові способи урегулювання одного з тривалих пострадянських конфліктів, насамперед дипломатичні, політичні та мілітарні, їх етапи та ефективність. Визначаються специфічні особливості вірмено-азербайджанського конфлікту та правові можливості відвернення конфлікту на основі діючої на той час Конституції СРСР. Автори виявили неефективність політико-правового інструментарію, задіяного у 1989-1991 рр. для урегулювання міжнаціонального конфлікту. Найголовніша особливість цього конфлікту полягає в тому, що він почався задовго до розпаду Радянського Союзу і переріс у міжнародний. З набуттям реального суверенітету вказаними кавказькими країнами з'явилася можливість використання міжнародно-правових механізмів відвернення збройних конфліктів, однак ці спроби виявилися млявими та непослідовними. При цьому використано було достатньо широкий спектр таких механізмів, як універсального (ООН), так і регіонального характеру (ОБСЄ). Прийняття у 1992 р. чотирьох резолюцій Ради Безпеки ООН та Мадридських принципів мінської групи ОБСЄ у 2007 р. не відвернуло як окремих спалахів збройного протистояння, так і масштабних бойових дій восени 2020 року.

Основна відмінність розглянутого конфлікту від російсько-української війни, що триває зараз, полягала в тому, що між обома його учасниками не було підписано міждержавних угод про взаємовизнання державних кордонів після розпаду СРСР. Міжнародно-правові механізми припинення воєнного протистояння, попри багаторічні зусилля, позитивного результату не принесли. Фактично конфлікт було вирішено на користь Азербайджану виключно військовими методами протягом двох операцій у 2020 та 2023 роках, під час яких кардинально змінився етнічний склад населення спірних територій, що порушує кілька фундаментальних принципів міжнародного права. Можна припустити, що подібні зміни позбавляють Вірменію будь-яких правових підстав для продовження конфлікту.

Ключові слова: мирний договір, гібридний конфлікт, окупація Криму та Донбасу, війна у Нагірному Карабаху.

Berezna K.V., Bepalenyov R.O., Slisarenko O.M. Approaches of resolving the Armenian-Azerbaijani conflict: the legitimacy of parallels with the russian-Ukrainian war and effect on the formation of the concept of the post-war state.

The authors have studied the historical and legal origins of the Armenian-Azerbaijani conflict, which they see in the imperfect national-territorial order introduced by the Soviet constitutions of 1924, 1936, 1977. The legal and non-legal ways of resolving the one of prolonged post-Soviet conflicts, mostly diplomatic, political and military, their stages and effectiveness are analyzed. The specific features of the Armenian-Azerbaijani conflict and the legal possibilities of its averting based on the USSR Constitution valid at that time are determined. The authors have revealed the ineffectiveness of the political and legal tools used in 1989-1991 to resolve the interethnic conflict. The most important feature of this conflict is that it began long before the collapse of the Soviet Union and grew into an international one. After the mentioned Caucasian countries gained real sovereignty, there appeared the possibility of using international legal mechanisms of preventing armed conflicts, however, these attempts turned out to be feeble and inconsistent. Herewith rather wide range of such mechanisms was used, both universal (UN) and regional (OSCE). The adoption of four UN Security Council resolutions in 1992 and the Madrid Principles of the OSCE Minsk Group in 2007 did not prevent neither individual outbursts of armed confrontation nor large-scale military actions in autumn of 2020.

The main difference between the studied conflict and the ongoing russian-Ukrainian war was the fact that between both parties no interstate agreements on mutual recognition of state borders were signed after the collapse of the USSR. No international legal mechanisms of ending the military confrontation, despite many years of efforts, were successful. In fact, the conflict was resolved in favor of Azerbaijan exclusively by military methods during two operations in 2020 and 2023, which essentially changed the ethnic composition of the disputed territories population, that violates several fundamental principles of international law. It can be assumed that due to such changes Armenia will be deprived of any legal grounds for continuing the conflict.

Key words: peace treaty, hybrid conflict, occupation of Crimea and Donbas, war in Nagorno-Karabakh.

Постановка проблеми. Вірмено-азербайджанський конфлікт став найтривалішим збройно-політичним конфліктом на пострадянському просторі кінця XX – початку XXI ст. і водночас першим конфліктом, який можна кваліфікувати як «гібридна війна». На таке визначення він заслуговує, насамперед, тому, що розпочався ще в період існування СРСР. Вірмено-азербайджанський конфлікт став першим збройним конфліктом кризового СРСР і засвідчив нежиттєздатність та демагогічність спроб ВКП(б)/КПРС справедливо розв'язати національні проблеми у СРСР. Організація СРСР як федерації національних республік виявилася глибоко помилковою, оскільки ленінсько-сталінське керівництво від початку ґрунтувало свої організаційні кроки на хибних теоретичних уявленнях. З понад 130 народів колишньої Російської імперії повноцінні союзні республіки одержали лише 16 (згодом 15) з них. Для інших народів було створено трьохрівневу схему: автономні республіки, автономні області та національно-автономні округи. Тобто, від початку закладався принцип нерівноправності народів, що опинилися у складі СРСР. Варто зазначити, що деякі народи отримали одночасно два рівні національної організації. Такими народами стали вірмени та буряти. У першому випадку вірмен було зорганізовано у союзну республіку та автономну область; у другому – буряти отримали автономну республіку та національно-автономний округ.

Водночас, у СРСР було запроваджено практику анклавів/ексклавів, що, загалом, не суперечило і загальноєвропейським тенденціям державно-національного упорядкування. Виникає питання, чому так не було розв'язано питання з вірменськими та бурятськими територіями? Особливо дивно виглядала ситуація на Південному Кавказі, адже основну територію Вірменської РСР та Нагірно-Карабахську автономну область (Арцах) відділяв усього 7-кілометровий коридор. Та ж Вірменська РСР мала ексклав Арташан, а Азербайджанська РСР навіть п'ять таких територій. Неефективність подібного національно-територіального урегулювання стала остаточно очевидно з початком перебудовчих процесів у СРСР. Це навіть викликало звернення видатного правозахисника А. Сахарова до М. Горбачова щодо скасування існуючої в СРСР конституційної схеми національно-територіального устрою. Від самого початку конфлікт у Нагірному Карабахі набув яскраво вираженого національного протистояння, що для кінця XX століття з його геополітич-

ними або соціально-формаційними конфліктами було незвичним. Звичайно, конфлікти на національному ґрунті мали місце й раніше, скажімо, арабо-ізраїльські війни, однак для території, що входила до СРСР це було щось незвичним.

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу різноманітних джерел, проаналізувати спроби урегулювання вірмено-азербайджанського конфлікту правовими методами та визначити їх ефективність. З'ясувати правомірність проведення паралелей між вірмено-азербайджанським та російсько-українським конфліктами.

Стан опрацювання проблематики За такий тривалий час (понад тридцять років!) сформувався значний корпус наукової та науково-публіцистичної літератури, що вивчала різноманітні аспекти даного конфлікту. Було достатньо детально досліджено історико-політичні, історико-соціальні, історико-культурні, дипломатичні та воєнні фактори цього конфлікту. Утім, політико-правові сторони вірмено-азербайджанського протистояння привертали увагу дослідників набагато менше. В Україні нам вдалося виявити статті О. Буравського, А. Петрук (2023) та А. Рябеки (2011), де аналізувалися початкові етапи конфлікту. Більш важливою є публікація В. Кошельника у якій здійснювався політологічний аналіз із залученням міжнародних правових актів (2023). Звичайно, основну увагу цій темі було приділено у країнах-учасниках конфлікту, але опубліковано більшість цих праць національними мовами, тому вони були важкодоступні аналізу дослідниками інших країн. Нам довелося орієнтуватися насамперед на англومовні та, частково, російськомовні видання дослідників цього протистояння. До уваги було взято праці азербайджанських дослідників Г. Гасанова (2021), Р. Караєва (2020), І. Нафталієва (2018) та вірменського вченого А. Мелік-Шахназарова (2009). Утім, оскільки немає впевненості в об'єктивності позицій вказаних дослідників, використано також праці відомого англійського автора Т. Ваала (2003) та американця Дж. Нікола (2014).

Виклад основного матеріалу. Специфічною рисою даного конфлікту було те, що Російська Федерація не приймала (на відміну від інших «гарячих точок») у ньому безпосередньої участі аж по листопад 2020 року. Фактичним його початком можна вважати спробу вірменського населення легальними методами переглянути статус Нагірно-Карабахської автономної області у складі Азербайджанської РСР. 20 лютого 1988 р. обласна рада НКАО прийняла рішення звернутись до Верховної Ради Азербайджанської РСР та Верховної Ради Вірменської РСР змінити адміністративне підпорядкування цієї автономної області, де переважаючи більшість населення (~ 70 %) складали вірмени. Такий крок не суперечив нормам Конституції СРСР 1977 року та законодавству, що діяло на той час, але передбачав необхідність взаємної згоди союзних республік [1, ст. 78].

Після цих подій на територію Азербайджану виїхало кілька сотень біженців, але не з Нагірного Карабаху, а з території власне Вірменської РСР. Їх було розміщено у Сумгаїті, аби не створювати зайвої напруги у столиці республіки, м. Баку. Однак вже за 2-3 дні сталися трагічні події у м. Сумгаїт у лютому 1988 р. 27-29 лютого 1988 р. у цьому місті відбувся погром вірменського населення внаслідок якого загинуло 36 осіб вірменської національності, а понад 100 зазнали травми чи були поранені. Внаслідок дій військових та правоохоронних органів було також убито 6 азербайджанців, що брали участь у погромі. Згодом відбувся вірменський погром у м. Кіровабад (Гянджа). Протягом 21-24 листопада 1988 р. там було вбито 18 громадян вірменської національності, ще щонайменше 85 зазнали травми чи були поранені. Місто залишили 4,5 тис. осіб переважно вірменської національності.

Протягом наступних двох років Кіровабад залишило все вірменське населення (~ 40 тис. осіб). Влітку 1988 р. ще існували можливості беззбройного розв'язання цього міжнаціонального конфлікту. Керівництво Азербайджанської РСР вважало достатнім застосування соціально-економічних заходів: підняття рівня матеріального забезпечення населення автономної області, гарантування його культурно-освітніх та релігійних потреб. Центральне керівництво СРСР спробувало знайти легітимні шляхи розв'язання наростаючого конфлікту, однак опинилося в полоні власних уявлень про універсальність марксистсько-ленінських принципів державно-політичного управління. 24 березня 1988 р. спільним рішенням ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР було прийнято постанову «Про заходи по прискоренню соціально-економічного розвитку НКАО на 1988–1995 рр. та завдання місцевих Рад області по його реалізації» [2, с. 73].

Даний крок підкреслював переконання радянського керівництва у першочерговості економічного фактору над політичними та етнонаціональними. Утім, реальність виявилася іншою.

3 липня 1988 р. почався страйк працівників центрального аеропорту Вірменії «Зварнотц». Під час розгону страйкарів підрозділами Радянської Армії 5 липня був убитий Х. Закарян, який фо-

тографував події та постраждало ще близько 100 осіб, що викликало незабаром багатотисячну маніфестацію у Єревані. В таких умовах було проведено 18 липня 1988 р. засідання Президії Верховної Ради СРСР. Всупереч регламенту його провів не Голова Президії А. Громико, а особисто М. Горбачов. У Кремлі напередодні засідання обговорювався варіант зміни статусу Нагірного Карабаху з автономної області на автономну республіку, нібито висунутий секретарем ЦК КПРС О. Яковлевим, але пізніше віддано було перевагу варіанту встановлення прямого підпорядкування автономної області Москві. 24 липня представником ЦК КПРС та Верховної Ради СРСР у Нагірному Карабасі (Арцаху) став А. Вольський, який фактично і здійснював пряме управління НКАО поза місцевими органами влади та керівними структурами Азербайджанської РСР. В загальному ж плані постанова Президії відкидала аргументи вірменських представників та переважно врахувала категоричну позицію керівництва Азербайджанської РСР. Тож замість розв'язання проблеми її фактично заморозили.

1 грудня 1989 року Верховна Рада Вірменської РСР оголосила про включення Нагірного Карабаху до свого складу, що призвело до чергового зростання напруги між двома радянськими республіками. У січні 1990 р. у Баку протягом п'яти діб відбувався вірменський погром, внаслідок якого загинуло 90 осіб. З введенням внутрішніх військ СРСР 20 січня 1990 р. погром вдалося зупинити, однак після цих подій у Баку залишилося лише близько 35 тис. вірмен з понад 200 тис., що мешкали у місті на початку 1980-х років. Протягом наступного року і вони залишили місто [3, с. 16].

26 лютого 1992 року вірменська сторона перейшла до наступальних дій, захопивши селище Ходжали поблизу Степанакерту. У цьому селищі було розташовано позиції азербайджанської артилерії, яка час від часу обстрілювала місто. Хоча вірменська сторона неодноразово попереджала про штурм та залишила «коридор» для виходу цивільного населення з Ходжали у бік Агдаму, уникнути масових жертв не вдалося. Загальна кількість азербайджанців, що загинули, становить 487 осіб, з них 181 – від дії зброї. Крім того, в бою загинуло 8 вірменських бійців. Утім, дата штурму (річниця подій у Сумгаїті 1988 р.) наштотує на думку, що вірменська сторона не вжила всіх можливих заходів, аби уникнути зайвих жертв серед цивільного населення [4].

«Гаряча фаза» першого вірмено-азербайджанського конфлікту завершилася підписанням 5 травня 1994 р. Бішкекської угоди (протоколу) про припинення вогню та перемир'я між Азербайджаном з одного боку та Вірменією та самопроголошеною республікою Арцах з іншого [5, с. 24].

Розпад Радянського Союзу та набуття обома союзними республіками повноцінної міжнародної правосуб'єктності створило передумови вирішення проблеми на новій правовій основі. Вірменію та Азербайджан було прийнято до складу ООН 2 березня 1992 р. разом з шістьма державами Центральної Азії. В умовах відсутності наддержавного центру Вірменія та Азербайджан мали можливість урегулювати конфлікт через двосторонні контакти на основі міжнародного права. Це тим більше було можливим, оскільки в обох державах тривав конституційний процес і результатами переговорів не заважали прямі норми Основних Законів країн. «Вікно можливостей» існувало протягом майже півтора роки (грудень 1991 – квітень 1993 рр.). Була також спроба задіяти механізми ООН для вирішення конфлікту, зокрема через резолюції Ради Безпеки ООН. Першу з них було прийнято 30 квітня 1993 р., останню, четверту, 12 листопада цього ж року [6, с. 264].

Утім, аналізуючи дані акти, слід мати на увазі наступні обставини: Резолюції Ради Безпеки ООН та Генеральної Асамблеї ООН належать до сфери так званого «м'якого права» (soft law), іншими словами не є обов'язковими для виконання; формулювання резолюцій дуже обтічні («місцеві вірменські сили», «підтверджуючи непорушність міжнародних кордонів у регіоні»), стосуються не всієї зони конфлікту, а лише окремих районів проведення бойових дій: Кельбаджарського (резолюція № 822), Агдамського (резолюція № 853), Зангеланського (резолюція № 884), крім того, містять бланкетну норму, покладаючи вирішення конфлікту на Мінську групу ОБСЄ, тобто іншу міжнародну організацію. Так і не було прийнято узагальнюючих резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з даного конфлікту;

Не дивно, що дані нормативні акти не було виконано сторонами протистояння; однак варто зазначити, що вірменська сторона робила більш послідовні кроки в напрямку виконання цих резолюцій, зокрема у сфері припинення вогню. Паралельно зі зусиллями ООН було також задіяно і європейські механізми мирного урегулювання. У червні 1992 р. у Мінську було створено групу НБСЄ (з 1995 р. Мінська група ОБСЄ) з представників 10 європейських країн (у т. ч. Вірменії та Азербайджану) та США. Групою було підготовлено т. зв. Мадридські принципи урегулювання,

що включали шість положень (2007 р.). Однак компромісність цих принципів не влаштувала ні одну, ні іншу сторону, які вважали, що можуть досягти більшого для себе, а значить, покладалися на неправові способи досягнення своїх планів. Чотирирічні перемовини результатів не дали, насамперед, через категоричну позицію президента Алієва [7, с. 21, 22].

Вирішальні події у довготривалому конфлікті сталися 27 вересня – 10 листопада 2020 р. (т. зв. «44-денна війна»). В ході цієї війни азербайджанські війська за «гібридної» підтримки Туреччини досягли великого воєнного успіху і повернули приблизно половину територій, втрачених у 1993-1994 рр. Воєнна поразка змусила вірменську сторону піти на мирні перемовини. Точніше було укладено угоду при посередництві Росії про припинення військових дій. Але ні Вірменія, ні Азербайджан при цьому стану війни не оголошували! Вперше питання про делімітацію (а значить, і про демаркацію) вірмено-азербайджанського кордону прозвучало на сочинській зустрічі 26 листопада 2020 р. при посередництві Росії. Було прийнято рішення про утворення спільної комісії (в якій Росія буде надавати обом сторонам консультаційні послуги), аби до кінця 2021 року учасники конфлікту могли вийти на рішення цієї проблеми. Утім питання угоди між Вірменією і Азербайджаном не врегульовано і досьогодні [8, с. 167]. Однак 19-20 вересня 2023 р. азербайджанське керівництво здійснило радикальні кроки по розв'язанню вірмено-азербайджанського протистояння у власному баченні. Внаслідок вводу азербайджанських збройних сил на територію Нагірного-Карабаху, яка ще залишалася під вірменським контролем, відбулася масова втеча вірменського населення (понад 100 тис. осіб) на територію Вірменії, терени Нагірного Карабаху спустіли, а самопроголошену республіку було ліквідовано 1 січня 2024 р. [9, с. 65].

Висновки. Який підсумок можна зробити з проаналізованого матеріалу? Перше: вірмено-азербайджанський конфлікт розпочався майже за чотири роки до розпаду СРСР, в умовах, коли обидві союзні республіки не володіли міжнародною правосуб'єктністю. Вони швидше були квазідержавними утвореннями з обсягом повноважень, меншими, ніж УРСР та БРСР, які мали символічне представництво у ряді міжнародних організацій.

З цього факту витікає друга особливість: урегулювання конфлікту не залежало від застосування норм міжнародного права, а цілком перебувало у площині внутрішньосоюзного конституційного права. Утім, через політичну неспроможність тодішнього керівництва СРСР шанси його урегулювання на союзній нормативній базі було втрачено. Третя важлива обставина: з розвалом Радянського Союзу та набуттям Вірменією та Азербайджаном міжнародної правосуб'єктності у 1991 р. між обома державами не було укладено двосторонніх угод щодо кордонів, не проведено їх делімітації та демаркації. В такій правовій ситуації немає підстав говорити про дотримання принципу непорушності кордонів. Четверте: переможний наступ вірменсько-арцахських військ 1993-1994 рр. не мав на меті загарбання окремих районів Азербайджану, а був лише способом переведення конфлікту в політичну площину. Вірменія в односторонньому порядку зупинила бойові дії, не проголошувала анексії захоплених азербайджанських територій, запропонувавши провести переговори щодо умов повернення цих територій до складу Азербайджану в обмін на поступки Баку в інших питаннях, насамперед, статусу Нагірного Карабаху (Арцаху). П'яте: тривала багаторічна мирна пауза вірмено-азербайджанського конфлікту не привела до його урегулювання через різне трактування сторонами принципу права народів на самовизначення. Вірменія розуміла цей принцип буквально, пропонуючи провести референдум про статус Нагірного Карабаху (Арцаху), автономний чи державний. Азербайджан відмовлявся визнати вірменське населення автохтонним у Нагірному Карабахі (Арцаху), а тому вважав його таким, що не підпадає під право на самовизначення. Шосте: застосувавши силу у вересні 2020 р. з опосередкованим підключенням до конфлікту третьої сторони (Туреччини), Азербайджан продемонстрував небажання застосувати принцип мирного вирішення суперечок. Сьоме: вказані обставини не дозволяють провести аналогії з україно-російським конфліктом щодо Криму та Донбасу, а також конфлікту у Придністров'ї. Вірмено-азербайджанський конфлікт являє собою унікальний випадок як за часовим виміром, так і за міжнародно-правовим інструментарієм свого вирішення. І наостанок: ситуація після листопада 2020 р. повернула обидві сторони до стану, який існував до вірменського наступу у 1993 р., а отже, не можна вважати, що цей конфлікт був близьким до задовільного розв'язання, а, радше, переведений у заморожену стадію. Однак у вересні 2023 р. Азербайджан під сумнівним приводом проведення антитерористичної операції здійснили силову ліквідацію цього вірменського анклаву зі зміною етнічного складу населення. Отже вирішення 35-літнього конфлікту було досягнуто не правовим, а мілітарним способом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція СРСР від 07.10.1977 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001400-77>.
2. Рябека А. Передумови виникнення нагірно-карабаського конфлікту. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 95 (1). С. 72–74.
3. Nichol J. Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests. Congressional Research Service, 2014, 2 april. 66 p.
4. European Parliament Joint Resolution on the situation in Armenia. *Official Journal of the European Communities*. Volume 33. 19 February 1990. No C 38/81, C 38/82. URL: https://www.armenian-genocide.org/Karabakh.374/current_category.360/nagorno-karabakh_detail.html.
5. Буравський О.А., Петрук А.М. Проблеми Нагірно-Карабахського конфлікту. Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26 травня 2023 р. С. 22–26.
6. Гасанов Г. Дипломатия под грохот орудий. Первая дипломатическая миссия азербайджанской республики. Баку: «Red N Line», 2021. 584 с.
7. Joint statement on Azerbaijan's attack on Nagorno-Karabakh (19.IX.2023) European Parliament. URL: <https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/product/product-details/20230919DPU37422>.
8. De Waal T. Black garden. Armenia and Azerbaijan through peace and war/ NY University press. 2003. 360 p.
9. Кошельник В. Е. Вірмено-азербайджанський конфлікт: хронологія подій та політичний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, сер. «Питання політології», 2023, вип. 44, С. 61–67.